

HEREN VAN DE STOOM

Bastiaan Willink

**HEREN
VAN DE
STOOM**

De Willinks, Winterswijk en het Twents-
Gelders industrieel patriciaat 1680-1980

WalburgPers

1e druk 2006
2e druk 2015

© 2015 B. Willink, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Omslagontwerp: Henk Wals, Lauwers-C, Nijmegen
Ontwerp binnenwerk: Zetterij van Dam, Utrecht

ISBN 978.94.6249.018.5

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
Bij de tweede druk	12
Inleiding: familiegeschiedenis, bedrijfsgeschiedenis en sociale geschiedenis	13
HOOFDSTUK 1 ‘Op haast Habsburgse wijze vermaagschapt’, 1680-1730	21
1 Op het snijvlak van 80-jarige en 30-jarige oorlog	21
2 Van gewelddadige tot geweldloze minderheid: de doopsgezinden in de Nederlands-Westfaalse grensstreek	23
3 Een nieuwe dorpselite in Winterswijk	27
4 Willinks in maten en soorten	30
Fantastische vertellingen (1): De doopsgezinde Willinks vormen één familie	35
5 Een hechte kleine minderheid in goeden doen	36
HOOFDSTUK 2 Stedelijke nijverheid en plattelandrust: de doopsgezinde burgerij in een spagaat, 1730-1795	37
1 Winterswijk, Twente, Amsterdam, Westfalen	37
2 Testamenten en vermogens	43
3 Cultuur en natuur	47
4 Doopsgezindheid en vrijheidsliefde: over de Verlichting in een achtergebleven streek	49
5 Weversgilden en Winterswijks-Twentse migratie	51
HOOFDSTUK 3 Schipperen naast God, 1795-1835: Hendrik Willink (1760-1842)	55
1 Doopsgezinde patriotten aan de macht in de Oost-Nederlandse grensgebieden	55
2 Het snel veranderend familienetwerk van een beginnend koopman in lijnzaad, textiel en koloniale waren: Hendrik Willink 1789-1795	56
3 Provisioneel representant: 1795-1796	63
4 Een groothandelaar als bestuurder en ontvanger der belastingen in de oostelijke Graafschap: 1797-1811	67
5 Burgemeester in oorlogstijd 1: maire 1811-1813	71
6 Burgemeester in oorlogstijd 2: schout 1813-1818	79
7 Schout en burgemeester: 1818-1835	87
8 Ruzie, brouille, vete? Winterswijk, Enschede en de opvolging der generaties	91
9 Samenleving en bedrijfsleven in Winterswijk, Almelo en Enschede: bestuurlijke efficiëntie en doopsgezinde koopmansgeest	95
HOOFDSTUK 4 Koopman en textielabrikant, 1830-1860: Abraham Willink (1791-1863)	99
1 De Nederlandsche Handel-Maatschappij, de stimulering van de Oost-	

Nederlandse nijverheid en het begin van de katoenfabricage in Winterswijk	99
2 Een koopman aan de Markt in Winterswijk	100
3 Van koopman tot koopman-fabrikant	106
Fantastische vertellingen (2): het weefhuis uit 1855	106
4 Bouwen aan een dynastie	115
5 Na de NHM en voor de stoom	118
6 Winterswijk als emigratiedorp	120
7 Een dipje in de warme Twents-Winterswijkse relaties	123
8 Winterswijk, het Willinkbedrijf en Twente in vergelijkend perspectief 1835-1860	125
9 De Willinks en de neergang van de Oost-Nederlandse doopsgezinde fabrikantenelite 1850-1860	128
HOOFDSTUK 5 Witstoom en zwartstoom, 1860-1880	133
1 De mechanisering van de textielindustrie	133
2 Pioniers: Hendrik en Jan Willink	134
3 Winterswijk en de Willinks. Over het samengaan van eigenbelang en algemeen belang	140
4 Over het rijke, maar ook sobere doopsgezinde leven	143
5 Winterswijkse, Gelderse en Twentse textielindustrie in vergelijkend perspectief 1860-1880	153
6 De vorming van een nieuwe Twents-Gelderse elite	156
HOOFDSTUK 6 Winterswijk als een spin in het Nederlands-Westfaalse spoorwegweb: Jan Willink 1831-1896	161
1 Liberalisme, zuinigheid en winststreven: de voordelen van diversificatie	161
2 Een buitenbeentje in de politiek	162
3 Winterswijk en de Nederlandsch-Westfaalsche Spoorweg Maatschappij (NWS) Fantastische vertellingen (3): de grondeigenaar uit Moordrecht	174
4 De Geldersch-Overijsselsche Lokaal Spoorwegen (GOLS)	176
5 Een Twents-Gelderse familie	186
HOOFDSTUK 7 Verdere expansie en diversificatie: tricot en Hengelo, 1880-1914	197
1 De Willinks als stichters van bedrijven	197
2 Spoor-Jan, Manke Jan, Tricot-Jan	198
3 Witstoom en zwartstoom 1880-1914	201
4 De enquête van 1892	212
5 Tricot-Jan Willink en de Breistoom	214
6 Een nieuw Winterswijks bruggenhoofd in Twente: Willem Willink en de HEEMAF	222
7 Winterswijkse en Twentse textiel in vergelijkende cijfers	225
8 Een belle époque in de provincie	226
HOOFDSTUK 8 Sociale, economische en echte oorlogen, 1914-1945	231
1 Sluipend verval	231
2 Een nieuwe generatie ondernemers in een bijna-stadje	232

3	Wegvluchten uit Winterswijk	238
	Fantastische vertellingen (4): Een dode zwaan in Tann	241
4	De Eerste Wereldoorlog: Nederland als eiland in een zee van ellende	241
5	De jaren '20: geen Roaring Twenties in Winterswijk	244
6	De crisis en de grote brand	250
7	Twente en Winterswijk: economische en sociale strijd 1920-1940	257
8	Een verdwijnende elite van bovenlokaal belang	261
9	De Tweede Wereldoorlog	263
HOOFDSTUK 9 De laatste textieljonkers, 1945-1980		267
1	De teloorgang van de Nederlandse textielindustrie	267
2	De werdegang van de Willinks van de witstoom	267
	Fantastische vertellingen (5): Freudestein-Willink	270
3	De Batavier 1945-1980	271
4	Winterswijk en Twente: de korte nabloei en de grootste crisis	275
5	Familisme, superfamilisme, economische factoren en het einde van de Twents-Gelderse industriële elite	276
Epiloog: het lokale en bovenlokale belang van een kapitaalkrachtige ondernemersfamilie in het industriële tijdperk		283
BIJLAGE 1 Genealogieën van de families Waliën en Paschen		287
BIJLAGE 2 Genealogische fragmenten van in de 18-de, 19-de en vroege 20-ste eeuw uit Oost-Nederland verdwenen, met de Willinks verwante families: Eppenhoff, Hofkes, Hoedemaker, Ten Cate, Van Lochem		305
BIJLAGE 3 Verwantschapsrelaties tussen de Willinks en tot in de late 20-ste eeuw in Twente en Gelderland actieve families: Roelvink, Ter Kuile (/Ledeboer), Van Heek (deze families zijn opgenomen in 'Nederland's Patriciaat') en Martin		313
BIJLAGE 4 Bedrijfsgegevens uit de pre-industriële periode (1750-1790)		317
BIJLAGE 5 Vermogens van Willink-firmanden (1810-1940)		319
BIJLAGE 6 Bedrijfsgegevens uit de industriële periode (1866-1980)		321
Noten		325
Geraadpleegde archieven		353
Literatuur		355
Namenregister		365

Voorwoord

Nauwelijks was ik vijf jaar geleden aan mijn onderzoek begonnen, of de droom van iedere geschiedvorser kwam uit: er bleken liefst drie kisten met oude documenten bewaard te zijn gebleven. Ongetwijfeld had dat met grote fabriekentuizen te maken, waar niets behoefde te verdwijnen. Het betekende echter ook, dat er met ontzag werd opgekeken tegen voorouders. Soms had dat ontzag mythische proporties aangenomen, zodat het juist weer moeilijk werd om de papieren met een nuchtere kijk te bestuderen en onzinverhalen door te prikken.

Na de grote hoeveelheid familiepapieren bleken er ook nog heel veel documenten in openbare archieven en musea bewaard te zijn gebleven. Tot vandaag de dag komen relevante stukken boven water. De grote lijnen zijn nu echter duidelijk genoeg te trekken.

Dit dankwoord richt zich tot de velen, wel en niet-familieleden, die me geholpen hebben om vondsten te doen en me hebben geprobeerd te beschermen tegen het maken van fouten. Vanzelfsprekend zullen er nog nieuwe feiten en incorrecte gevolgtrekkingen gevonden worden. Aan het eerste kan ik niets meer doen en het tweede is een gevolg van mijn te grote enthousiasme en andere karakterzwaktes. Mijn dank aan anderen kan er niet minder door worden.

Om te beginnen geldt die dank oude en nieuwe vrienden van buiten de familie. Op het streekarchivariaat in Doetinchem en Aalten stond Peter Meerdink altijd klaar. Later was ook Henk Nijman behulpzaam. Dick Visser heeft uit het archief van museum Frenriks in Winterswijk van alles opgediept, dat ik anders niet gevonden zou hebben. Op de archieven in Zwolle, Deventer, Enschede, Arnhem en Amsterdam waren er minder persoonlijke contacten, maar ik ben er bijna altijd effectief en efficiënt geholpen.

Van de vele andere niet-familieleden noem ik in de eerste plaats de man die ik als mijn mentor ben gaan beschouwen, dr. A.L. van Schelven. Ongetwijfeld heb ik me in zijn ogen geen meester getoond door me voldoende beperkingen op te leggen. Ik ben zelf altijd vooral uit op het volledige verhaal. Ik hoop dat er toch voldoende lezers zijn die me kunnen volgen. Ook Tina Hammer-Stroeve heeft met gefronste wenkbrauwen gekeken naar de bergen weetjes die ik verwerkt heb. Niettemin zie ik mijn boek ook als een financieel-economisch complement op haar proefschrift over de vrouwen en textiel-families van Enschede. Bert Jannink gaf me toegang tot zijn rijke Twentse textielfamiliearchief, waarin zich belangrijke stukken van en over witstoomstichter Hendrik Wilink bevonden; Blijdenstein-historicus Ronald Jansen hielp me aan andere belangrijke brieven in het Overijssels archief. Een bezoek aan het archief van het Nijenhuis, waar ik genereus werd ontvangen door graaf Schimmelpenninck, leverde helaas nog geen bewijs op voor contacten tussen de founding fathers van onze families. We zoeken verder. Wel direct vruchtbaar was het contact met de heer Luiting die veel materiaal over de vroegste Willinks in zijn computer had zitten. Walter ten Cate en Daan de Clercq waren me behulpzaam bij het zoeken naar gegevens over oude doopsgezinde Twentse en Amsterdamse geslachten. Aan Henk Kroesenbrink dank ik een aantal vruchtbare suggesties.

Via hem voel ik me verbonden met de zijden draad van de wetenschappelijke geschiedschrijving over Winterswijk. Die band werd versterkt door Bennie te Vaarwerk, die een paar keer hielp om ontbrekende gegevens te vinden. Met Wim Wieskamp ben ik voor het eerst volledig bewust over de oude Winterswijkse begraafplaats gelopen. Willy Eykman is belangrijk geweest door zijn kennis van de Winterswijkse textielgeschiedenis, mevr. Ter Haar-van Schothorst, helaas geen honderd geworden, door haar geheugen waarin zelfs visuele herinneringen aan dorpsgenoten van vlak na de Eerste Wereldoorlog aanwezig waren. Haar nicht Thil Lapikas-van Schothorst hielp me aan haar tantes memoires, toen ze me die zelf niet meer in handen kon geven. Guus Veenendaal en Arjan Ligtenbarg hielpen leemten te vullen in mijn spoorwegkennis, de laatste kwam ook met fraaie kaarten. Toon Borren en Gerrit Oonk wisten nog belangrijke informatie toe te voegen over De Batavier, Jaap Tuik over de HEEMAF. Hans de Beukelaer bracht me net op tijd op de hoogte van de verschijning van Te Voortwis' boek over het oude Winterswijk, waarin onmisbare Waliëninformatie stond. Eveneens op de valreep heeft Henk Ruessink me aan een familie-stammoeder geholpen. Grietje Hofkes kijkt nu hopelijk tevreden over mijn schouder mee.

En met haar tientallen andere familieleden, waarvan er enkele zijn die de voltooiing van het project helaas net niet hebben meegemaakt. Oom Bram Willink overleed in 2001 na me kort daarvoor gemotiveerd te hebben om met het onderzoek te beginnen. Ook de witstoomooms Niek en Henk en zwartstoomtante Anke die me op Gossink een bijna-Winterswijker gemaakt heeft, konden helaas het einde van de race niet meemaken. Nog maar kort geleden stierf Henk Martin onverwacht. Hij heeft me met zijn vrouw steeds uitgenodigd om over vroeger te praten. Met zijn hulp en die van zijn schoonzuster Herta Martin-Rödige kon de 'kist van Tricot-Jan' ontdekt en onderzocht worden. Behalve de Martins beschouw ik ook de Ter Kuiles als familie. Ooit is Tubantia-directeur Henk ter Kuile begonnen met het Willink-Enschede-Winterswijk-onderzoek. Ik herdenk hem hier met warmte. Zijn verre neef Herman ter Kuile heeft met het ter beschikking stellen van twee grootboeken van burgemeester Hendrik Willink en ander materiaal, vooral over de tricotfabriek, het onderzoek flink gesteund. Van de tantes Ledeboer dank ik vooral Mieke Spruit-Ledeboer voor de fantastische foto's van Spoor-Jan en zijn vader, en nog andere essentialia. Al jaren geleden kwam ik door oom Pim van Wulfften Palthe aan materiaal over de tak van Manke Jan. Later zal de lezer het belang daarvan begrijpen.

Van de Willinks die gelukkig nog bij ons zijn heeft tante Miep me met Waliënpapieren en Willinkfoto's echt geholpen witte plekken op te vullen. Zo heeft Batavier-directeur Bram ook indirect meegeholpen onze geschiedenis te schrijven. Zijn zoon Jan, onze laatste fabrieksdirecteur, heeft de laatste hoofdstukken van commentaar voorzien. Boets dochter Judy, ook met me verbonden via mijn vader, heeft foto's en vooral weetjes doorgegeven die nu hopelijk nooit meer verdwijnen. Dirk Willink, die het familiebruggenhoofd in Winterswijk verdedigt, heeft geweldig geholpen met de documentatie uit de kist van zijn voorouders. Meer dan de helft van de concepthoofdstukken zijn gelezen door Robbert Willink, altijd positief ingesteld en geïnteresseerd in kleurrijke anecdotes, waarvan er vele enigszins zullen zijn ondergesneeuwd door de sociaal-economische feitjes en theorieën. Zijn en mijn tantes Wiesje en Machteld stonden ook altijd klaar met raad en daad, evenals nog een reeks andere familieleden, vrienden en vriendinnen. Ze kunnen nu gelukkig het resultaat van alle gepraat, geles en geschrijf bekijken.

Tot slot mijn bijzondere dank aan twee van mijn oudste vrienden. Wim Scholtz

heeft nu al bijna vijftig jaar met me door Winterswijk, maar ook door Manchester, het Ruhrgebied en Enschede gelopen. Als voorzitter van het bestuur van museum Freriks kon hij ook geweldig helpen. Zonder het materiaal uit het museum was dit boek niet mogelijk geweest. Tenslotte was er een paar weken na de afronding van het boek opeens Dré Abeling, mijn collega en vriend uit de tijd dat hij uitgever was van de Prismapockets en ik van de Aula's. Als auteur van het Groene Woordenboek heeft hij het manuscript na mij als enige geheel doorgelezen en spelfouten en andere ongerechtigheden gecorrigeerd. Waarschijnlijk was dat de moeilijkste klus van allemaal. Het is te vrezen dat het zelfs hem niet helemaal gelukt is alle fouten eruit te halen. Laten we echter bedenken dat dit rare landje niet alleen bijzonder is door de vele irritante spellingshervormingen, maar ook door een zeer krachtige burgerlijke cultuur, die mede aan het voor u liggende boek ten grondslag ligt en ons Gouden Eeuwen heeft bezorgd.

Bij de tweede druk (2015)

Behalve zeer veel kleinigheden zijn er ook enkele belangrijker zaken gewijzigd. Zo is een nieuwe stamvader gevonden en is ook de familie Tjeenk Willink aan deze gekoppeld. Bewezen lijkt nu dat deze familie Willink-Tjeenk Willink niet herleidbaar is tot de/een stamvader van de Winterswijks-Amsterdamse familie Willink die Washington en Jefferson steunde (zie blz. 32-35). Een laatste vondst: de Winterswijkse burgemeester Hendrik Willink (1760-1842) had een klompvoet evenals zijn achterkleinzoon Manke Jan (1857-1940).

Inleiding: familiegeschiedenis, bedrijfsgeschiedenis en sociale geschiedenis

Voor u ligt een boek over een familie. Een familiegeschiedenis, waarin drie grote textiel-fabrieken, een nog grotere elektrische apparaten- en machinefabriek en twee spoorweg-bedrijven een belangrijke rol speelden. Een deel van het relaas zal daarom bijna automa-tisch voor sommigen geen smakelijke kost zijn, maar het hoort er echt bij. Mensen komen met hun eigenaardigheden het toneel op en verlaten het weer. In de tussentijd waren hun levens wel sterk afhankelijk van manieren om geld te verdienen. Beschrijvin-gen van zes bedrijven, hun voorlopers en de positie ervan in het grotere Twents-Gelder-se geheel zijn samen al wat veel van het goede. De familie was daarnaast ook nog doops-gezind en in zowel de Achterhoek, Twente als West-Nederland actief. Omdat de Willinks hun portie kregen van het wel en wee van de welvarende commerciële kooplie-denstand van Oost-Nederland, eerst voornamelijk doopsgezind en zich later verbredend, heb ik gemeend de familiegeschiedenis in de slotparagrafen van elk hoofdstuk te moeten uitbreiden met korte schetsen van sleutelepisodes in de geschiedenis van die so-ciale bovenlaag, later ook wel ‘industriële patriciaat’ genoemd.

Deze inleiding is tevens een apologie. Had ik niet meer omgevingsfactoren moeten weglaten? De vergelijkingen met de Twentse concurrentie, de Winterswijkse dorpsge-schiedenis, de doorkijkjes in het dagelijkse leven, de voorgeschiedenis van de doopsge-zinde emi- en immigratie over de Duitse grens? Ik heb gemeend dat niet te moeten doen. Het is allemaal van belang voor een goed begrip van de geschiedenis van een econ-omisch invloedrijke familie in Oost-Nederland. Centraal staat daarbij de vaak te opper-vlakkig geanalyseerde uitstraling van ondernemersfamilies en hun netwerken. De oor-zaken en effecten van die uitstraling kan alleen recht worden gedaan door een brede aanpak. Dit boek handelt chronologisch over koopmans- en fabrikantenfamilies en be-drijven in Winterswijk en Twente. Het behandelt onderwerpen ook thematisch, de ene keer wat uitvoeriger dan de andere: genealogie, erfenissen, grootboekbalansen, com-manditaire vennootschappen, de opkomst van de textielindustrie, de rol van de spoor-wegen. De lezer kan altijd een paragraaf overslaan. Ik heb niet de hoop dat na mij ie-mand anders de dwarsverbanden en achtergronden nog eens zal onderzoeken, tenzij een robot van menselijk niveau ooit de archieven door kan ploegen. Het was zoals het was, een grillige, ingewikkelde en aan van alles en nog wat rakende geschiedenis die ver-teld moest worden. De feiten zullen hopelijk vaak voor zichzelf spreken, maar ik heb ze naar mijn aard op wetenschappelijk verantwoorde wijze op rijen gezet.

Families bestaan, uitzonderingen daargelaten, langer dan bedrijven. Als we even af-zien van het probleem van het tot voor kort uitsluitend overerven van een familienaam in de mannelijke lijn, is het bij de meeste Twents-Gelderse fabrikantenfamilies niet uit-zonderlijk dat stamreeksen zich over drie, vier eeuwen uitstrekken. Zo'n lange actieve periode is een bedrijf bijna nooit gegeven. Er is echter ook een duidelijke overeenkomst tussen bedrijven en families. Ze mogen niet teveel verlies lijden, anders verdwijnen ze van het toneel. Bij een familie overstijgen ‘winst’ en ‘verlies’ het louter financiële aspect

op allerlei manieren. Biologische factoren kunnen een familie maken en breken. Voor ons verhaal zijn die factoren vanwege de doopsgezinde ‘binnentrouw’ essentieel. Leden van een gering aantal gelijkgezinde families trouwden meer dan twee eeuwen uitsluitend onder elkaar. Naast de biologie en de economie zijn er de culturele factoren. Cees Schmidt heeft erop gewezen dat het kapitaal van een vooraanstaande familie *maatschappelijk* kapitaal is: het gaat niet alleen om geld en bezittingen, maar ook om politieke invloed en prestige.¹ Alleen met een groot sociaal netwerk en sociale vaardigheden kon een familie meerdere generaties aanzienlijk blijven.

Omdat de Willinks een fabrikantenfamilie waren, en de bedrijven centraal stonden zal mijn betoog twee hoofdthema’s bevatten. Naast de opbouw van de bedrijven, waarmee het financiële fundament werd gelegd, gaat de aandacht uit naar de tweede pijler waar het maatschappelijk succes op rustte: een combinatie van steeds hogere opleidingen, meer kennis van zaken en effectief bijgeslepen sociale vaardigheden. Het verwerven en in stand houden van bedrijfskapitaal en zijn cultureel-politieke pendant zijn de *rode kettingdraden*, waar drie inslagdraden door zijn geslagen: de textielgeschiedenis van Winterswijk, voor de 19^e eeuw nauwelijks beschreven, het wel en wee van de familieleden Willink, en de opkomst en neergang van de Oost-Nederlandse fabrikeurs- en fabrikantenelite. Wat betreft het laatste aspect: in de eerste vier hoofdstukken zal de positie van de doopsgezinden veel aandacht krijgen. In de latere hoofdstukken zien we de doopsgezinde fabrikantenfamilies opgaan in een bredere Twents-Gelderse sociale elite van een twintigtal families, waarmee waarschijnlijk na de Oost-Nederlandse landadel en een aantal Hollandse koopmansfamilies het ‘oudste geld’ van Nederland kon ontstaan.

Ongetwijfeld zullen er critici zijn, die bij het woord ‘elite’ steigeren. Ik heb het gebruikt, omdat het woord onvervangbaar is, en het verschijnsel zelf onuitroeibaar. Of men nu schrijft over de adel in de middeleeuwen, het regentenpatriciaat in de Nederlandse republiek of de rijke ondernemers rond 1900, er bestaan ‘bovenlagen’ die rijker en machtiger zijn geweest dan de meeste andere tijdgenoten. Men kan het optreden van een elite zien als onrechtvaardig, of het beschouwen als een onvermijdelijke tussenfase op weg naar een ander type samenleving, in ieder geval zijn elites belangrijk genoeg om ze te bestuderen. Dat ik zelf over mijn familie schrijf zal mijn optiek ongetwijfeld hebben beïnvloed, maar ik heb mijn best gedaan, geen hagiografie te maken. Bovendien konden er door mij bronnen worden aangeboord die anderen pas veel later of misschien nooit zullen kunnen bestuderen. Juist de wegen waarlangs een sociale groep omhoogkomt zijn voor buitenstaanders vaak ondoorgrondelijk. De gevestigden zelf, wier voorouders ooit sociale stijgers waren, vinden het op hun beurt niet netjes om over geld en machtsspelletjes te praten. Tussen de klippen van trots en jaloezie doorlaverend probeer ik zo objectief mogelijk, maar ook ‘van binnenuit’ te laten zien, hoe een groep omhoogkomt en zich lang kan handhaven.

Dit boek voegt iets toe aan de ‘algemene’, niet op een bepaald bedrijf betrekking hebbende, geschiedschrijving over de textielindustrie. Na de literatuur over de moeilijke levens van de arbeiders en de bittere stakingsgeschiedenis is er in de jaren ’80 weer oog gekomen voor de rol van de ondernemers die hun eigenbelang meer of minder probeerden te laten sporen met het algemeen belang. Fabrieken worden niet opgericht voor stakingen.² Na de oliecrises van de jaren ’70 van de 20^e eeuw en de erop volgende nieuwe economische recessie wordt weer beter begrepen dat werkgelegenheid niet alleen voort-

komt uit goede bedoelingen. Omstreeks 1850 was er een massale werkloosheid in Oost-Nederland, die leidde tot landloperij en emigratie naar Amerika. Al lang voor Thorbecke hadden Van Hogendorp en koning Willem I door dat er iets in het oosten ondernomen moest worden. Dat is na de Belgische Opstand ook gebeurd. Eerst vooral door gevestigde bombazijn- (half linnen-half katoen) en linnenkooplieden, maar al snel ook door nieuwkomers uit het westen en zelfs uit het buitenland.

Veel van de in 1830 reeds actieve textielondernemers waren doopsgezind, een niet op grote schaal in Nederland aanwezige variant van het protestantisme. Kenmerkend is de sterke nadruk op de individuele geloofsovertuiging die zich, net als bij de joden mede door het tot 1795 geldende verbod op de vervulling van publieke functies, voortzette in een individualistisch ondernemerschap. De doopsgezinden hadden ook een sterke onderlinge band. Trompeter heeft de dominante rol van de doopsgezinde textielondernemers in 17^e en 18^e eeuws Twente onderzocht.³ Ik borduur daar in een aantal opzichten op voort. Wat is er met de doopsgezinde textielabrikanten in de 19^e en 20^e eeuw gebeurd? Met Ten Cate, Hofkes, Hulshoff Pol, Van Lochem, Paschen, Blijdenstein en Willink? En waarom sprak men niet alleen over de Twentse, maar ook vaak over de 'Twents-Gelderse textielindustrie'? Daar zullen we het in dit boek uitgebreider over hebben. Ik benader deze kwesties vanuit een bijzonder perspectief: de plaats van Winterswijk in de industriële geschiedenis en de rol van de daaruit afkomstige familie Willink, waarvan een twintigtal leden als fabrikant in Winterswijk en Hengelo (Overijssel) actief is geweest. Het vergrootglas wordt afgewisseld met de verrekijker. Allereerst moet duidelijker gemaakt worden, dat de streken en personen waar de aandacht speciaal naar uit zal gaan deel hebben uitgemaakt van lange historische ontwikkelingen en een groter geografisch gebied.

De geschiedenis begint in de dorpskom van Winterswijk, vandaag de dag op de kerk en een paar andere gebouwen na een voor buitenstaanders nogal desolate, boomarme steenwoestijn van middelmatige winkels en rijtjeshuizen. Gelukkig maakt de omgeving veel goed. Vroeger was het andersom. Omstreeks 1900, maar ook al veel eerder, was Winterswijk een groen dorp met rond de Markt en in de erop toelopende straten veel fraaie huizen. Het mooie dorp lag temidden van eindeloze heidevelden en moerassen, die toen allesbehalve zeldzaam waren. Behalve de plaggen- en turfstekers was niemand er blij mee.

De welvaart kwam maar voor een deel van de landbouw. Een paar sinds lang verdwenen havezaten, 'kastelen' is een wat zware term, en vooral de in de 18^e en 19^e eeuw rijk wordende scholtengoederen profiteerden er toch van. De grote dorpskern bloeide vooral door handel en nijverheid. Het dorp deed tot halverwege de 19^e eeuw in inwonertal en rijkdom zelfs niet onder voor vandaag de dag veel grotere plaatsen als Almelo en Enschede. 'In de tijd van onze grootmoeders en overgrootmoeders heette het, dat de Parijse modes over Winterswijk naar Enschede kwamen [...]. In beide plaatsen woonden menisten families die steeds onder elkaar huwden. De Willinks in Winterswijk namen onder hen een vooraanstaande plaats in, niet alleen wat in zaken het geloof betreffende, in den Achterhoek en Twente voorkomt, doch ook buiten deze streek,' herinnerde Marie ter Kuile-van Heek (1868-1953) zich.⁴

Enschede is nu een grote stad, Winterswijk een dorp, hoewel er anno 2005 bijna 30.000 mensen wonen. Met moeite kan men het dorp een stadje noemen. Het wordt soms genoemd als de geboorteplaats van Gerrit Komrij of als het dorp waar Mondriaan

een deel van zijn jeugd doorbracht. Bij een bezoek aan de plaats heeft men echter weinig aan deze losse feiten bij de beantwoording van de voor de hand liggende vragen. Waarom is het dorp zo uitgestrekt? Waarom ligt het aan twee spoorlijnen? Wat doet het, inmiddels fraai opgeknapt, dinosaurusskelet van een gebouw aan de invalsweg uit Groenlo?

Sinds het werk van Stegeman en Krosenbrink is Winterswijk relatief rijk bedeed met grotere en kleinere studies over zijn geschiedenis. Dit geldt echter veel minder voor de economische aspecten ervan, als we afzien van de vele publicaties die aan de scholtenboerderijen gewijd zijn. De verzonken wereld van de thuiswevers van linnen heeft wel enige aandacht gekregen, maar niet de inmiddels ook al ondergegangene grootschalige textielindustrie en de ontwikkeling van thuisweverij naar industrie.

Wat bijna volledig lijkt te ontbreken is literatuur over de relaties tussen het dorp, de Achterhoek en een nog ruimere omgeving. En dat terwijl Winterswijkers ooit een sociaal-economische invloed hadden die reikte tot in het in die tijd machtige Twente en zelfs doorwerkte in de ontwikkeling van het landelijk spoorwegnet. Overgebleven zijn een winkelparadijs voor koopjesjagende Duitsers van over de grens en een aantrekkelijke bestemming voor fietsers en wandelaars. Een geschiedenis van honderden jaren en meer dan regionaal belang is buiten het dorp in vergetelheid geraakt. Doopsgezinde handelaren, de hechte banden met Twente, de koortsachtige tijden van een bloeiende textielindustrie en dag en nacht doorrijdende goederentreinen hoop ik een plaats terug te kunnen geven waar ze recht op hebben. Dit boek gaat ook over de positie van Winterswijk in de grotere Twents-Gelderse en landelijke netwerken.

Ook andere omvattende thema's komen ter sprake. Omstreeks 1800 domineerden de doopsgezinden de textielindustrie in Twente. Hoe verging het hun later? De uitvoerig behandelde Winterswijkse textielgeschiedenis wordt vergeleken met die van Almelo en vooral Enschede om nieuw licht op dit probleem te werpen.

Het is me niet gelukt om veel gegevens te vinden over de fabrikantenvrouwen-Willink en hun dochters. Dat betekent indirect dat er over het gezinsleven en zelfs de onderlinge contacten tussen de familietakken slechts over sommige perioden iets substantieels te berde kon worden gebracht. De recente werken van Hammer-Stroeve⁵ en De Haan⁶ vulden een leemte die ik bij de Willinks te vaak onopgevuld moest laten. Toch ben ik het eens met de stelling dat familie en bedrijf in allerlei opzichten verweven waren.

Anders was het met de aanpak van Fischer, die de ontwikkeling van fabrikteurs tot fabrikanten bij de familie Spanjaard beschreef tegen de achtergrond van een zich ontwikkelende infrastructuur.⁷ Deze thema's kon ik wel uitgebreid behandelen.

Ten slotte wordt aandacht besteed aan het 'familisme' van Van Heek en Van Schelven⁸ en in mindere mate de succesverhalen die er ook waren, zoals van Ten Cate.⁹ Het familisme dat teveel vasthield aan directeuren en kapitaal uit de eigen familie zou verantwoordelijk zijn geweest voor de ondergang van Van Heek & Co en andere bedrijven, zoals de Koninklijke Nederlandse Textiel Unie. De fusie van de Koninklijke Stoomweverij in Nijverdal, ooit geleid door de familie Salomonson, en het grote bedrijf van Ten Cate in Almelo is juist het verhaal van een spectaculaire overlevingsoperatie. Familisme zou hier moeten zijn vervangen door een geest van openheid en innovatie.

Ongetwijfeld zijn er goede argumenten voor deze visies. Toch is er te weinig vergelijkend onderzoek gedaan om ze te kunnen generaliseren. Veel textielgeschiedenis be-

schrijft individuele bedrijven en de bijbehorende fabrikantenfamilies. De bedrijfsgeschiedenissen van Van Heek & Co en Ten Cate hebben daarnaast een beetje het zicht ontgenomen op allerlei andere belangwekkende ontwikkelingen. Te weinig is gekeken naar de op- en afsplitsing van bedrijven, zodat familietakken ieder hun eigen weg konden gaan, zoals bij de herhaalde stichting van nieuwe Van Heek-fabrieken. Ook de bedrijven waar meerdere families in deelnamen werden vaak anders geleid dan ‘mono-familiaire’ vennootschappen.

Boven de structuren op het niveau van bedrijven was er bovendien een groot netwerk van tientallen families die de touwtjes in de industrie van Twente en de Achterhoek in handen hield vanaf het eind van de 18^e tot ver in de 20^e eeuw. Hammer-Stroeve schonk er aandacht aan, maar niet op economisch vlak. Hier was sprake van een soort ‘superfamilisme’ dat zich verhoudt tot het familisme als een zonnestelsel tot een planeet. Omdat de Willinks daar een rol in speelden komt het grote belang van financiële en andere relaties tussen families ter sprake. Het zal blijken dat de verwevenheid nog groter is geweest dan tot nu toe werd beschreven. Families die in de economie sleutelposities innamen konden zo beslissende invloed uitoefenen op de grootte van een dorp of zelfs een stad. Ik noem ze de ‘dragende’ families van het industriële tijdperk. Met het grootste aantal belangrijke ondernemersfamilies na ca. 1870 werd Enschede de grootste stad. Winterswijk werd het na Hengelo grootste dorp van Oost-Nederland, maar met de boven-lokaal invloedrijke families verdwenen de vestigingsoverschotten.

Het was een geluk dat er veel nog ongebruikt materiaal was om de Winterswijkse en Twentse geschiedenis van de kooplieden en fabrikanten Willink te bestuderen. Behalve een uitgebreide literatuur over textiel- en algemeen-historische onderwerpen bleken er ook belangrijke en niet eerder onderzochte familiearchieven te bestaan, die door openbare archieven goed werden aangevuld. Aan de hand van bijna drie eeuwen administratie – grootboeken, brieven en nog veel meer – was het mogelijk om de relaties met grote leveranciers en klanten en met de lokale, provinciale en nationale machthebbers en met andere families te analyseren. Zo kon een gedetailleerd beeld geschetst worden van het reilen en zeilen van families die drie eeuwen belangrijke invloed hebben uitgeoefend vanuit een op het eerste gezicht niet al te gunstig gelegen plaats aan de rand van Nederland.

De lange tocht door de geschiedenis begint in hoofdstuk 1 bij de 17^e eeuw. Het lijkt vreemd dat de onherbergzame grensstreken van de provincies Gelderland en Overijssel enige aantrekkingskracht uitoefenden op een familienetwerk van doopsgezinde kooplieden, waarvan een aantal zich vanuit het Munsterland en Bentheim-Steinfurt vestigde in Twente en Winterswijk. Welke nieuwe kansen werden geboden? Het antwoord op deze vraag maakt veel van wat later volgt begrijpelijk.

De kooplieden kwamen in hun nieuwe uitvalsbasis aan de grens niet alleen in contact met nieuwe machthebbers, leveranciers en klanten, maar moesten ook leren omgaan met de in Twente en de Achterhoek opgerichte gilden. Mastboom¹⁰ en Trompeter hebben aangetoond dat dit tot merkwaardige verschillen heeft geleid in de verhouding tussen landbouw en vroege industrie. In hoofdstuk 2 komt aan de orde, hoe de doopsgezinde kooplieden reageerden op de beperkingen die hun werden opgelegd. De familiebanden bleven hecht ondanks verhuizingen en forse reisafstanden.

De doopsgezinden in Oost-Nederland grepen na de omwenteling van 1795 de kans om voor het eerst in de politiek te gaan. Hoe deden ze dat? Dat is de belangrijkste vraag

die in hoofdstuk 3 wordt gesteld. In Twente en de Achterhoek moesten adel en prinsgezinde bestuurders snel en vaak de macht overdragen aan doopsgezinde patriotten. Het is nieuwe voormannen als Blijdenstein, Ten Cate, Van Lochem en ook Willink gelukt om tot ver in de 19^e eeuw hun stempel te drukken op de plaatselijke politiek. Intussen vonden overal om hen heen nieuwe grote veranderingen plaats. De woelingen van 1798, de periode Schimmelpenninck en de komst van het koninkrijk van Lodewijk Napoleon brachten eigenlijk alleen maar meer macht. Blijdenstein, Ten Cate en Willink werden nu Maire. Soepel vingende ze vervolgens de terugkomst van de Oranjes op. Ze werden van maire tot schout, en kregen nog later de nu vertrouwde burgemeesterstitel.

De gevolgen van de Belgische opstand waren voor Oost-Nederland veel groter dan de veranderingen in Den Haag. Beroofd van zijn industrie moest ons land een nieuwe economische strategie bedenken om niet terug te hoeven vallen op uitsluitend landbouw en handel. Het samenspel tussen Willem I, gouverneur-generaal Van den Bosch en de Nederlandsche Handel-Maatschappij is al vaak beschreven. Hoe kon het echter gebeuren dat de doopsgezinden in Twente – en niet in Winterswijk – omstreeks 1850 links en rechts gepasseerd werden door concurrenten? Dat is een belangrijk onderwerp in hoofdstuk 4.

Hoofdstuk 5 gaat in op ontstaan en expansie van grote fabrieken na omstreeks 1870, met als primus inter pares onder de textielabrikanten Gerrit Jan van Heek, fabrieken die Enschede nu ook duidelijk groter maken dan Almelo. Hoe hielden de inmiddels uitgedunde gelederen van de doopsgezinde fabrikanten het hoofd boven water na de mechanisatie van de spin-, weef- en nabehandlungsindustrie en boekten ze zelfs succes?

De overgebleven en steeds meer gemengde doopsgezinde families, die nu ook uit andere ideologische bronnen putten, namen omstreeks 1880 al een eeuw een vooraanstaande positie in en konden zich nog een hele tijd handhaven. De markten groeiden, de handelsbelemmeringen waren kleiner geworden. Veel plaatsen waren echter ongunstig gelegen voor de aanvoer van grondstoffen en de afvoer van producten. In hoofdstuk 6 zullen we ons bezighouden met nieuwe initiatieven om het relatieve isolement te doorbreken, waarvan vooral Jan Willinks bemoeienis met de spoorweginfrastructuur bekend is geworden. De goederenspoorlijn Gelsenkirchen-Winterswijk-Zutphen-Apeldoorn-Holland was een soort Betuwelijn avant la lettre ('Veluwelijn' zou misschien een passender term zijn). De Geldersch-Overijsselsche Locaal Spoorwegen, waarin Winterswijk eveneens een centrale positie innam, waren onmisbaar voor de kolen- en personeelsvoorziening van Enschede.

Behalve het spoor waren er nu ook andere industrieën om geld en energie in te steken. Er kwamen nieuwe mogelijkheden voor diversificatie. Konden de Willinks en Winterswijk de Twentse groeispurt bijbenen? Een tweede Jan Willink zag toekomst in de tricotfabricage en zijn neef Willem in de elektrotechniek, twee van de behandelde onderwerpen in hoofdstuk 7.

Vlak voor de grote crisis in 1929 uitbrak wreven de industriëlen in Nederland, Twente en de Achterhoek zich nog tevreden in de handen. De Eerste Wereldoorlog was vrij probleemloos doorstaan en ook de stakingen tegen periodieke loonsverlagingen en voor betere werkomstandigheden, die in de Achterhoek minder sfeerverpestend waren dan in Twente, hadden de industrie niet aangetast. Toen kwam de beurskrach, devalueerden de munten behalve de gulden en overspoelden de Japanse katoentjes Indië. De tijd van 1929 tot 1945 was een aaneenschakeling van rampen. Hoofdstuk 8 behandelt de op- en neergang in de periode van de wereldoorlogen.

En dan is er het knallende slot. De fabrikanten gingen zeer verschillend om met de zware tegenslagen die volgden op de naoorlogse ervaring. Velen denken vandaag de dag dat de Nederlandse textielindustrie bijna van de ene op de andere dag ophield te bestaan. De ondergang – dat was het wel – nam echter decennia in beslag en kende uitzonderingen. Hoe groot was de schade in Winterswijk? Hoofdstuk 9 beschrijft de ups en downs van de periode 1945-1980.

In de epiloog wordt de voornaamste conclusie van dit boek uitgewerkt, een stelling die eerder in andere publicaties schetsmatiger ter sprake is gekomen: de groei en bloei van de Oost-Nederlandse industriesteden en –stadjes hing tussen rond 1830 en 1930 nauw samen met het biologische en financiële wel en wee van slechts een twintigtal families, die samen het Twents-Gelderse familiair-industriële complex vormden. Een beschrijving van de veranderende financiële en relationele positie van de Willinks illustreert tal van mechanismen, waardoor de toegang tot dit systeem gedurende het industriële tijdperk eerst mogelijk en later zeer moeilijk werd.

Er heeft zich na de bijna-ongegang van de textielindustrie nieuwe werkgelegenheid aangediend voor de bevolking van Twente en de Achterhoek. In het oosten zijn slechts weinig actieve familieleden overgebleven uit de kringen die heel lang de toon aangaven, maar buiten de steden en dorpen leven nog vroegere directeuren en hun echtgenotes. Hun kinderen zoeken het vaak buiten Oost-Nederland. De toekomst zal misschien ook laten zien dat andere bedrijven, de Universiteit van Twente en de vorming van euregio's een 'new boys (en: girls) network' laten ontstaan, zoals dat in het westen ook is gebeurd. Elites komen en gaan, maar zoals we zullen zien was er in Oost-Nederland eeuwenlang een opvallende continuïteit.